

Kritische bibliografie

OVER DE COMPLEXITEIT VAN HET GEWELD

Jan Germis

Hans Achterhuis, *Met alle geweld. Een filosofische zoektocht*. Rotterdam, Lemniscaat, 2008, 793 blz., € 50, 00 ISBN 978 90 477 0127 9 (paperbackeditie) € 50 ISBN 978 90 477 0120 0 (gebonden editie).

Sla er vandaag de dag de krant op na – Hans Achterhuis (HA) heeft het in *Met alle geweld* (MAG) over ‘een week kranten lezen’ (blz. 31) –, radio of televisie: geweld, tot in zijn meest extreme vormen, doet kennelijk verkopen. De globalisering werkt dat allicht in de hand: gebeurtenissen waar we vroeger alleen een vermoeden over konden hebben, worden ons nu in detail bij het ontbijt geserveerd. Enkele voorbeelden:

1. De foto van een Indonesische jongen die grijnslachend een pas afgehaakt hoofd dat hij bij de haren vasthoudt, aan de camera laat zien, en het onderschrift daarbij dat een groep moslims aldaar een groep christenen heeft vermoord, verwekken nachtmerries.
2. Situaties die vroeger binnenskamers bleven en waarover geruchten al snel als laster werden afgedaan, komen nu agressief opborrelen: denk maar aan het verhaal van de bisschop die zijn vijfjarige neefje tot diens achttiende levensjaar, een 25-tal jaren geleden, had misbruikt en die na het openbaar worden van de feiten ontslag heeft genomen.
3. Andere toestanden als de parallelle economie die de maffia zowel in Italië als in de VS organiseert en exploiteert met eigen wetten, worden door hun uitgebreidheid en ongrijpbaarheid bijna als normaal aangevoeld, ondanks de bijgaande uitbuiting en corruptie van de officiële juridische en economische structuren.
4. Soortgelijk: eremoorden en vrouwenmishandeling in onverwacht grote getale blijven (hier althans) gedeeltelijk verborgen door het ontbreken van het bijbehorende label in de statistieken.
5. En hoe zit het intussen met de crisis en de bonussenparade van de CEO's van de banken? Een (helaas ook qua orde van grootte) niet-overdreven voorbeeld: de bankier die jaarlijks een 500-tal keren het gemiddelde salaris van zijn werknemers op zak steekt. Vanwege de crisis zal hij de concurrentiepositie verbeteren: de productiviteit doen

stijgen en tegelijk besparen. Een eenvoudig middel: 500 werknemers afdanken en de overgeblevenen, blij dat ze nog een inkomen hebben, harder laten werken, eventueel gedeeltelijk via verdere automatisering. Even doordenken: juist die beslissing verstevigt de aandelenkoersen en van de weeromstuit (alweer) de bonussen van de CEO's.

6. In de nasleep van 11 september 2001 hanteren de VS, de NAVO en enkele andere landen het beladen begrip 'terrorisme', om organisaties die geweld gebruiken dat hun niet zint (en personen daarmee vermoedelijk gelieerd) vogelvrij te verklaren.
7. Ten slotte: hoe volledig het recente verleden van de Tweede Wereldoorlog schijnbaar ook is belicht, zijn we wel correct van de zaak af met de terechtstelling van oorlogsmisdadigers in Nürnberg en Jeruzalem?

'Geweld' gedefinieerd

In hoeverre we de situaties hierboven (eigen voorbeelden, voor het merendeel recenter dan die in MAG) als 'geweld' kunnen bestempelen, hangt af van de definitie van het begrip. De auteur start daar niet mee, maar verkent samen met de lezer zijn eigen zoekweg, die hij rustig aftast aan de hand van concrete gevallen, om pas na een zestigtal bladzijden tekst 'geweld' ongeveer te omschrijven als (enige) intentie om (materieel of immaterieel) te schaden, eventueel via bedreiging.

Door die werkwijze begrijpt de lezer meteen wat er staat, op geen moment is de leesbaarheid geschaad. Tegelijk heeft HA de complexiteit van het begrip al laten aanvoelen: zo behandelt hij bijvoorbeeld bij het onderdeel 'bedreiging' van de definitie de grens in het spanningsveld met 'vrijheid van meningsuiting'.

Structuur en hulpmiddelen

De toegang tot de structuur van het werk blijft niet beperkt tot de droge inhoudstafel. Intussen is namelijk ook een 'leeswijzer' gepasseerd die de redenen duidelijk maakt van de keuze van juist die bronnen en verschijningsvormen van geweld om te analyseren en te begrijpen. Het werk geeft een hoofdzakelijk filosofische benadering van een overwegend sociologisch getint probleem, zonder systematisch cijfermatige bedoelingen. Na twee inleidende delen vertrekt de auteur daartoe vanuit een zestal perspectieven: het doel-middelschema (delen III en IV), de strijd om erkenning (deel V), het wij/zij-denken (delen VI en VII), de spanning tussen moraal en politiek (delen VIII en IX), de mimetische begeerte (deel X) en de dierlijke natuur van de mens (deel XI).

Intussen is ook duidelijk geworden dat HA een overtuigd tegenstander is van reductie van de problematiek tot een monocausale benadering. Dat heeft ook

als direct gevolg dat in elk deel dat een bepaald perspectief van oorsprong en verschijningsvorm van geweld behandelt, ook andere perspectieven noodgedwongen aan het woord komen. De kritische analyse vertrekt van de primaire bronnen, de geschriften van de gekozen filosofen in verband met zijn onderwerp. HA heeft voorkeuren voor Spinoza, Hobbes, Arendt, Camus en anderen, en laat ook zien waar hij met hen van mening verschilt. Boeiend is ook dat hij met een even zorgvuldige lezing van literatuur uitpakt, nogal voor de hand liggend allereerst met Tolstojs *Oorlog en Vrede*, idem dito onder andere met negen romans van Coetzee. Daaruit blijkt, Girard en IJsseling achterna, dat de subtiliteit en open vragen van de grote roman- en/of toneelschrijvers de filosofie bij tijd en wijle de hand reiken.

Helemaal dol wordt het vanzelf, als HA de filosofen die tegelijk ook schrijver zijn (of waren) op contradicties betrapt tussen beide disciplines, en daar bijna telkens moet beslissen in het voordeel van de roman of het toneelstuk. Dat is bijvoorbeeld het geval met Camus in *La peste*, waarin hij “realistisch duidelijk maakte dat solidariteit nooit totaal kan zijn, nooit allen kan omvatten [...] een waarheid die hij als essayistisch filosoof ontkende” (387) in *L'homme révolté*. HA werkt dit voorbeeld in zijn boek verder uit – beslist lezenswaard. Intussen is MAG ongetwijfeld ook de moeite waard om de geciteerde literatuur te (her)lezen en er vernieuwd plezier mee te beleven. Een soortgelijke interesse legt HA voor film aan de dag, waarvan de meeste geciteerde exemplaren intussen op dvd verkrijgbaar zijn.

Waar zinvol worden ook de bekende praktische experimenten van de psychologie in het werk betrokken, waar die een (belangrijke) bijdrage leveren tot het begrip. Dat geldt uiteraard voor het baanbrekende werk van Milgram en Zimbardo, die het heldere inzicht van Arendt over Eichmann bevestigen: een gewoon mens zoals u en ik, waarbij eigenlijk alleen de omstandigheden (achteraf) verraderlijk bleken te zijn: het kwaad is, helaas dus, banaal en juist daardoor zo frequent. Toch betekent die banaliteit allermindst dat Eichmann niet verantwoordelijk zou zijn voor zijn daden: het begrip voor het gebeuren en het politiek-morele oordeel erover moeten gescheiden blijven. (106/7)

Beknopte wandeling door het werk

Ik zal stilhouden bij enkele interessante gevallen die, vanwege de multi-causale benadering van HA, niet noodzakelijk direct met de titel van het deel te maken hebben. Ik geef niet de titel zelf weer, maar de naam van het perspectief (cf. supra) waar het min of meer bij past, samen met een verwijzing naar het geval dat ik daaruit beknopt weergeef.

**deel III en IV (113): het geweld als middel: de moord op Pim Fortuyn (186)
- staking van de politie in Montréal (160/1)**

Het gevaar van te hoge doelen is, dat het doel/middelenschema ten slotte alle middelen om het doel te bereiken, kan goedpraten. Meerdere utopieën hebben zichzelf op die manier schromelijk vergalopperd, marxisme, nazisme, het Russische communisme, en kennelijk zelfs het dierenwelzijn in Nederland: de moordenaar van Pim Fortuyn was inderdaad een milieuactivist, Volkert van der G., voor wie de opkomst van Fortuyn het laatste zetje was dat hij nodig had. Wie het gebruik van alle middelen geoorloofd acht om een doel te bereiken, moet niet verwonderd zijn, als daar een moordaanslag uit voortvloeit.

Extreem en racistisch geïnspireerd politiegeweld bleek nog in 2006 in New York uit het politieoptreden, toen na de vrijgezellennacht voor zijn huwelijk een zwarte man samen met twee zwarte vrienden, alle drie ongewapend, werden doodgeschoten door 50 kogels. Toch lijkt politie (in normale gevallen) dan toch bijzonder nuttig, zoals blijkt uit een eerste dag politiestaking in Montréal 1969. Al om 11.20 werd de eerst bank beroofd en rond de middag sloten de meeste winkels hun deuren vanwege de plunderingen. Op het einde van de dag waren op die manier zes banken beroofd, een honderdtal winkels geplunderd, 12 branden aangestoken ontelbare ruiten ingeslagen en voor 3 mln. \$ schade aangericht.

deel V: strijd om erkenning: onmenselijke behandeling van vrouwen (279)

In de geëvolueerde westerse landen en Japan hebben de vrouwen een soortgelijke toegang als de mannen tot de gezondheidszorg en andere voorzieningen, en daar is de verhouding tussen mannen en vrouwen ongeveer 1:1,06. Het hogere aantal vrouwen zou eraan te danken zijn dat ze sterker zijn en een grotere weerstand hebben tegen ziekten. In een aantal landen is dat net andersom, wat zou te wijten zijn aan een vaak gewelddadige houding tegenover vrouwen. In India daalde het aantal vrouwen van 97% in 1901 tot 93 in 1971 en 92 in 1991. In de moslimnatie Pakistan is dat 94. Uit cijfers van een VN-rapport van 1991 is er een groot aantal landen met cijfers beneden de 95%. Dat het cijfers betreft te wijten aan menselijk ingrijpen bewijzen de cijfers van de Indiase deelstaat Kerala: communistisch georiënteerd en met een matricentrische traditie: hier is de verhouding 1:1,03. Amartya Sen leidt daaruit af dat in India en Pakistan indirect en direct geweld tegen vrouwen toenemen; HA spreekt zelfs van structureel geweld (280). Hirsi Ali waagt een voorzichtige actualisering van de cijfers van Sen: "Tussen 113 en 200 miljoen vrouwen worden in demografische zin vermist. Ieder jaar verliezen tussen de 1,5 en 3 mln. vrouwen hun leven als gevolg van geweld of veronachtzaming uit hoofde van hun geslacht."

deel VI en VII: het wij/zij-denken: Paul Rusesabagina en de uitmoording van de Tutsi's (350/1)

Bij extreme gevallen van geweld, waarbij weerstand zinloos lijkt, gaan de bedreigden zich meestal conformeren en zich dus aan de uitmoording onderwerpen. Toch blijkt in sommige gevallen een beroep op de oude 'normale' regels te volstaan om het moorden te stoppen. Dat was het geval met Paul Rusesabagina, de hotelmanager van Hotel Rwanda. De man, zelf een Hutu, had het inzicht en de moed om enkele duizenden Tutsi's in zijn hotel toe te laten en op die manier hun leven te hebben gered. Hij had de moed om het wij/zij perspectief te doorbreken en het fatsoen om te weigeren mee te gaan met de genocidale logica van de belegerende Hutu's, wat soms volstond om moorden te stoppen.

deel VIII en IX: de spanning tussen moraal en politiek (447) Over Rabin, bottenbreker van Palestijnen (465/6)

Tijdens de eerste Intifadah van de Palestijnen spoorde Rabin, toen minister van Defensie, zijn soldaten aan om 'naar de reischoppers toe te gaan en alle botten in hun lijf te breken'. Hij beseftte dat hij moest optreden, maar in geen geval met scherp moest schieten. Terwijl hij hiervoor door de Amerikaanse Liberals verontwaardigd tot de orde werd geroepen, vergrootte hij op die manier zijn politieke aanhang zo sterk, dat hij bij de eerstvolgende verkiezingen tot premier werd gekozen. In die hoedanigheid ging hij vredesonderhandelingen met de Palestijnen aan, waarvoor hij dan door een Joodse extremist werd vermoord. Het moreel goede: wijken voor de Intifadah zou het hem onmogelijk hebben gemaakt om met de Palestijnen te onderhandelen.

deel X: mimetische begeerte (553): Hannah Arendt en de stichtingsmythe van de VS (584 ss.)

Het begin van de menswording plaatst Girard helemaal in het teken van het zondebokmechanisme, een partijdig en vreselijk middel, maar wel eenvoudig om het groepsgevoel te herstellen, door het terechtstellen van de zondebok. Moeilijk om nog in de goedheid van de mens te geloven na zo'n start. Maar misschien kon alles met een schone lei herbeginnen op het moment waarop een nieuwe staat werd gesticht? HA ontleedt hiermee de houding van Arendt in verband met de stichting van de VS en moet voor het eerst haar analyse verwerpen. Dat die schone lei in de eerste plaats, namelijk bij de verovering van het land, ten koste van de oorspronkelijke indianenbevolking gebeurde, die praktisch volledig werd uitgemoord, laat ze buiten beschouwing, op een verwijzing na. Daarbij beschrijft ze de daden wel als 'beestachtig', maar benoemt de groep slachtoffers niet, en

schrijft de daden toe aan 'afzonderlijke mensen'. Dat de stichting van de nieuwe staat evenmin met veel zorg voor de zwarte slaven gebeurde, negeert ze ook praktisch volkomen. HA vindt het opmerkelijk dat iemand die zulk een realistische houding tegenover het geweld aan de dag legt in haar geschriften, hier die denktrant niet weet aan te houden.

deel XI: de dierlijke natuur van de mens: Konrad Lorenz en wapengebruik door de mens (658)

Op grond van uitgebreid onderzoek beweert Lorenz dat veel dieren remmingen hebben op de agressie binnen de eigen soort. Die remmingen zijn het best ontwikkeld bij dieren die soortgenoten in één beweging kunnen doden: als de wolf een andere wolf bijt, dan is die ten dode opgeschreven. Bij deze dieren worden conflicten dan ook via rituelen opgelost. Bij andere dieren ontbreekt een soortgelijk remmingsgedrag, de vlucht van een van beide zal hun conflict doorgaans beëindigen. In de visie van Lorenz zadelde wapenbezit de mens op met een hulpmiddel waar zijn al zwakke remmingen niet op zijn voorzien. Dat remvermogen blijkt erger verstoord naarmate de wapens van op een grotere afstand werken, omdat zo de pijnlijke confrontatie met de gevolgen van de daad wordt voorkomen. Daardoor kan iemand die nauwelijks in staat is om een stout kind een draai rond de oren te geven, zonder probleem op de knop drukken die een raket of bom lanceert en honderden kinderen aan een afschuwelijke dood in een vlammenzee overlaat. Goede brave fatsoenlijke huisvaders hebben bomtapijten gelegd.

Morele onverschrokkenheid: moed

Toen HA met het werk begon en daarvoor een beroep deed op zijn eerdere publicaties, schrok hij van de afstandelijke manier waarop hij vroeger over geweld schreef. Als kind van zijn tijd, zegt hij, zag hij toen in de voetsporen van Sartre geweld als een middel om uitbuiting en onderdrukking tegen te gaan. Zo onderschreef hij bijvoorbeeld de opvattingen van Mao Zedong over het gebruiken van geweld. Na zijn "persoonlijke kennismaking met Illich [...] werd [hem] vervolgens langzaam duidelijk dat verzet tegen onrecht en verdrukking beter langs vreedzame weg kon plaatsvinden" (21/2/3):

Ik wil niet alleen het geweld zelf begrijpen, ik wil ook mezelf begrijpen en in algemene zin begrijpen waarom er in de jaren zestig en zeventig zo lichtvaardig met het begrip 'geweld' werd omgesprongen. Juist om de positieve erfenis van die jaren te kunnen bewaren, is het nodig dat we de uitwassen en ontsparingen van die tijd onderzoeken en kritiseren. Dit lijkt mij belangrijker dan de schuldbekekenissen die men tegenwoordig vooral van neoconservatieve zijde graag over dit tijdvak wil horen (23).

Achterhuis gebruikt de metafoor van een onweersdreiging voor een sfeer van dreigend geweld en de blikseminslag voor een uitbarsting daarvan. Maar hoe dat te voorkomen? “Het (maatschappelijk) klimaat veranderen is voor de filosoof te hoog gegrepen. Hoogstens [... kan hij ...] de gevaarlijke punten [...] waar de bliksem onvermijdelijk een keer zal inslaan [lokalisieren]. En misschien [...] zelfs helpen om hier en daar een bliksemafleider te installeren” (23).

Aan de hand van zijn analyses zullen we dat proberen met de zeven situaties van hierboven.

1. De foto van een Indonesische jongen ...
 Proberen grote binnenlandse en later Europese (...) officiële moslimorganisaties te overhalen om te protesteren, eerst voor de Indonesische ambassade in eigen land ... Dat protest zo nodig na verloop van tijd verheven bijvoorbeeld in de vorm van importboycot van goederen en diensten uit Indonesië, ... Daar is moed van de betrokken moslims en organisaties voor nodig, onder meer om het wij/zij mechanisme te doorbreken.
2. Bisschop met diens vijfjarige neefje ...
 Probleem is hier dat een vijfjarige niet weet wat er gebeurt. Zodra het misbruik een gewoonte is geworden, conformeert het slachtoffer zich aan de eisen van de dader. Wie nu over dergelijke misstanden in vertrouwen wordt aangesproken, moet de moed opbrengen zulke situaties ernstig te nemen en slachtoffers hulp te bieden. Daarbij zal moeten worden afgerekend met hardnekkige sociale en psychologische vooroordelen van de omgeving. Ook de angst en remmingen van het slachtoffer om die ingrijpende gebeurtenissen weer voor de buitenwereld te verwoorden maken hulp bieden een moeilijke opgave. Daardoor wordt empathie met het slachtoffer bijna onmogelijk.
3. Maffia en parallelle economie
 Een aantal kleine middenstanders op Sicilië weigert nog ‘protectiegeld’, de zogenoemde pizzo, te betalen aan de Cosa Nostra. Een actiegroep van jonge andersglobalisten Addiopizzo (= vaarwel, protectiegeld!) steunt hen daarbij al sinds een vijftal jaren. De groep werkt heden openbaar en met gevaar voor eigen leven, biedt psychologische en juridische steun van pro deo-advocaten en probeert winkeliers te overhalen om geen pizzo te betalen. (*De Morgen*, 21.09.09)
4. Soortgelijk: vrouwenmishandeling en eremoorden
 Mijn vriend ziet een man zijn vrouw op straat afranselen, gaat er naartoe en zegt hem duidelijk dat men zoiets hier niet doet. De man schrikt en druipt af. Individuele moed om met gevaar voor eigen schade uit te komen voor wat niemand hier moet nemen.

Potentiële slachtoffers kunnen beter tijdig de moed opbrengen om buiten het circuit van daders van vrouwen-mishandeling en eremoorden met vertrouwelingen te praten om informatie en steun te krijgen, eventueel plaats te reserveren in blijf-van-mijn-lijfhuizen.

5. Bonussenparade van de CEO's van de banken
Geweld? Grote aantallen mensen ontslaan in een economische crisissituatie is een maatregel die betrokkenen schade toebrengt, er is dus een intentie. Bonussen weer inruilen (korte-termijnvoordeel) tegen werkgelegenheid lijkt een begin van gezond verstand in die materie.

6. Begrip 'terrorisme' gebruiken om organisaties en personen vogelvrij te verklaren.

Die vrijbrief om organisaties en personen zonder enige kans op verdediging schuldig te verklaren is strijdig met alle principes van de rechtsstaat. Bovendien worden echte en vermeende misdadigers onder die dekmantel geregeld door sluipschutters, moordcommando's, drones en aanverwante uit de weg geruimd, waarbij meestal ook 'collateral damage' te melden is. De enige optie is: daar niet aan meewerken: een minister van buitenlandse zaken kan zich daarin onderscheiden, maar ook parlementsleden, wetenschappers en in afwachting vooral pers, radio en TV-medewerkers, door het woord niet te gebruiken. En ja, daar is, benevens het inzicht, ook alweer een flinke dosis persoonlijke moed voor nodig.

7. Terechtstelling van oorlogsmisdadigers in Nürnberg en Jeruzalem ...
Over de aard en de ernst van de daden is er geen discussie. Die zou er wel kunnen zijn over enkele juridische aspecten. Zo lijkt het opmerkelijk dat in beide gevallen de rechtbank rechter in eigen zaak was. In een geglobaliseerde wereld verwacht men in soortgelijke gevallen heden de uitspraak van een onafhankelijk internationaal gerechtshof, zoals dat voor de VN in den Haag. Niets zegt bovendien dat een terechtstelling daar tot de mogelijke straffen zou behoren. Een rechter kan zich om de genoemde reden onbevoegd verklaren, blijk van grote persoonlijke moed.

Wat commentaar

Met alle geweld is een kanjer van een werk: 11 blz. inhoudstafel, ruim 700 blz. tekst, een uitgebreide bibliografie en dito register. Het werk is met zin voor structuur in 11 delen gesplitst, elk weer in een drie- tot vijftal hoofdstukken, elk ten slotte ingedeeld in punten (A,B,C, ...) van (slechts) een paar bladzijden, zodat het werk onverwacht leesbaar blijft. Hieronder enkele krachtlijnen met wat commentaar daarover.

De auteur was al heel vroeg in zijn carrière in de weer met het begrip, en hij heeft tenminste de verdienste er zich telkens duidelijk en geargumenteed over te hebben uitgesproken. Hij heeft toen stellingen ingenomen die hij heden niet langer verdedigbaar acht, en geeft zijn vergissingen ruitertlijk toe, waaronder, in de lijn van Sartre, zijn dwepen met het China van Mao. Hij wijt het ten dele aan de ‘geest van de tijd’, en allicht terecht, er waren weinig toonaangevende filosofen die niet in die val gelopen waren: Russell, Aron (beiden vanzelf al eigenzinnige buitenbeentjes), Camus en Arendt als grote uitzonderingen, de eerste twee al van voor de Tweede Wereldoorlog. Hier wordt Russell alleen vernoemd in verband met het Vietnam-tribunaal, dat hij samen met Sartre had voorgezeten, terwijl zijn ‘Power, a new social analysis’ al dateert van 1938. De omvang van het beschikbare materiaal is natuurlijk zo immens, dat men slechts begrip kan hebben voor de bewuste keuze van de auteur voor een (gedeeltelijk) subjectieve invalshoek. De [...] “denkers en teksten die ik aan de orde stel, zegt hij (23), [gaan] terug op heel persoonlijke ervaringen en emoties. In bepaalde perioden hebben die teksten mij antwoorden gegeven op de vraag naar het geweld. De zoektocht die ik onderneem is daarom minstens evenzeer van existentiële als van academische aard”.

Supra heb ik de benadering van HA als ‘zonder systematisch cijfermatige bedoelingen’ beschreven. In 2009 hebben R. Wilkinson en K. Pickett een werk gepubliceerd waarvan bepaalde delen kunnen gelden als cijfermatige aanwijzingen voor de juistheid van stellingen van HA. Het betreft *The Spirit Level, why Equality is Better for Everyone*. Het werk is opgebouwd aan de hand van ruim 40 regressietabellen, en nog wat staaf- en puntdiagrammen en grafieken. Het jaar dat daarin bekeken wordt, ligt meestal tussen 1993 en 2003; de betrokken landen zijn Europees, ook de VS, Canada, Japan, Israël.

Een voorbeeld uit MAG om deze opmerking te argumenteren: Aartsbisschop Tutu bleef na zijn strijd tegen de apartheid in Zuid-Afrika publiekelijk het geweld, dat Zuid-Afrika nog steeds teistert, aanklagen net als de economische ongelijkheid, *die deels als oorzaak hiervan kan worden gezien*, zegt HA (726/7). Jaarlijks vallen er ruwweg 18 000 slachtoffers, wat het hoogste pro mille moordcijfer ter wereld oplevert.

De regressiegrafiek uit *The Spirit Level* (136) die het statistisch verband weergeeft tussen (verschillende grootten van) de inkomensongelijkheid en het aantal moorden (per mln.) voor alle 50 staten van de VS, geeft een correlatiecoëfficiënt van 0,42 met een statistische significantie $< 0,01$. De auteurs slagen er ook in de causaliteit van inkomensongelijkheid naar de sociale problematiek zeer aanvaardbaar te maken (182-184 en 190-196).

De reden waarom Arendt (*The Origins of Totalitarianism*) geen deterministische analyse van ontstaan en ontwikkeling van het nazisme accepteert, zit in de kloof tussen de oorsprongen van het nazisme en de feitelijke ontwikkeling ervan. Daar is het dat zij de menselijke vrijheid plaatst (345). Soms

is verzet en protest mogelijk, zegt HA, en neemt het Deense verzet als bewijs, zonder daar verder op in te gaan. Wat detail hierbij. In 1942 begon de systematische deportatie van de Joden uit de bezette Europese landen naar de vernietigingskampen. Om de Joden er zonder meer tussenuit te kunnen halen, hadden de Duitsers voor hen het dragen van de Jodenster verplicht gemaakt. Daarop namen veel Denen, onder wie de koning, het initiatief om zelf ook de gele davidster te dragen. Bovendien verscheepten ze veel Joden naar Zweden. Zo slaagden ze erin om 95% van de 4000 joden in Denemarken te redden. Door de persoonlijke moed van veel Denen, onder meer dus door het wij/zij aspect te doorbreken, ging het grootste deel van het nazigeweld aldaar de mist in.

In verband met Rabin lijkt de beschreven situatie (supra) correct. Toch lijkt hijzelf beslist geen vredelievend onderhandelaar te zijn geweest, wat blijkt uit wat volgt.

In "This time we went too far" citeert Finkelstein: (155 n 21) B'Tselem (Israëlische mensenrechtenorganisatie voor de bezette gebieden): "een van de belangrijkste 'verwezenlijkingen'" van het Oslo-akkoord voor Israël en 'waar Rabin trots op was', bestond in "het uitsluiten van specifieke bewoordingen die de constructie van nederzettingen zou bevriezen gedurende de periode van een tussentijdse regeling". Het aantal Joodse kolonisten nam gedurende de Oslo-jaren toe van 250.000 tot 380.000.

Over Mandela (726): "De grootheid van Mandela berust onder andere op het feit dat hij van meet af aan ruimte gaf aan en luisterde naar de tegenstemmen van zijn voormalige blanke vijanden." Uit zijn autobiografie blijkt echter ook, dat hij langer gevangen heeft gezeten doordat hij tot het einde toe bleef weigeren in te gaan op de eisen van het apartheidsregime om in het nieuwe Zuid-Afrika enig vetorecht voor de oude heersers in te bouwen.

De laatste woorden van het boek verwoorden schitterend datgene waarvan de auteur ons heeft overtuigd: "[...] zonder verhalen en voorbeelden van morele onverschrokkenheid geen uitzicht op een voor mensen leefbare wereld waarin het geweld wordt beheerst en geminimaliseerd" – dit is een werk dat zijn betiteling als 'magnum opus' niet alleen kwantitatief, maar ook kwalitatief ten volle verdient.